

II. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu (UDİS-2021)

“Din, Ahlak ve Hukuk”

07-09 EKİM 2021

Editörler

Dr. Öğr. Üyesi İshak TEKİN

Arş. Gör. Esmâ TÜRKMEN

Kitabın Adı : II. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu
(UDİS-2021)
Editör : Dr. Öğr. Üyesi İshak TEKİN, Arş. Gör. Esmâ TÜRKMEN
ISBN : 978-625-8421-24-8
Yayın No : 1429

© Dr. Öğr. Üyesi İshak TEKİN, Arş. Gör. Esmâ TÜRKMEN

Tüm hakları yazarına aittir. Yazarın izni alınmadan kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, çoğaltılması yapılamaz. Yalnızca kaynak gösterilerek kullanılabilir.

SONÇAĞ AKADEMİ

İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/49 İskitler 06070 ANKARA

T / (312) 341 36 67 - GSM / (533) 093 78 64

www.soncagyayincilik.com.tr

soncagyayincilik@gmail.com

Yayıncı Sertifika Numarası: 47865

BASKI VE CİLT MERKEZİ

UZUN DİJİTAL MATBAA, SONÇAĞ YAYINCILIK MATBAACILIK TESCİLLİ MARKASIDIR.

İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/48 İskitler 06070 ANKARA

T / (312) 341 36 67

www.uzundijital.com

uzun@uzundijital.com

GAZÂLÎ'NİN AHLÂK ANLAYIŞI

Aysel Tan¹⁸⁵²

Giriş

Gazâlî'nin (ö. 505/1111) düşünce seyrine baktığımızda fikirlerinin bazı dönemlere göre farklılık arz ettiğini görmekteyiz. O hayatı boyunca tek bir fikir çizgisinde hareket etmemiş, eserlerinde bazı görüşlerini zamanla değiştirmiştir. Onun fikir çizgisi doğru takip edildiği takdirde düşüncelerini doğru anlamak ve yorumlamak mümkün olacaktır.

Onun hayatının dönüm noktası olan olaylar vardır. Elbette bu olayların en önemlisi 521/1095 yılında Bağdat Medresesi'nde hoca iken yaşadığını söylediği ruhi kriz/bunalımdır. Bu şüphe krizi 2-3 ay boyunca devam etmiş ve kriz döneminden 'Allah'ın kalbine attığı bir nur' sayesinde kurtulmuştur.¹⁸⁵³ Bu krizden sonra hayatına yeni bir sayfa açmış ve o döneme kadar benimsediği değerlerde ve yaşam şeklinde değişiklikler yapmıştır. Bunlardan en önemlisi medresedeki görevinden ayrılmak ve ailesini terk etmektir. Böyle bir karar verecek kadar hayatını değiştiren bu şüphe krizi nedeniyle Gazâlî'nin hayatını üç dönemde değerlendirmeliyiz.

1)Kriz Öncesi Dönem (1056-1094 yılları arası/38 yıl)

2)Kriz Dönemi (1095 yılı/1 yıl)

3)Kriz Sonrası Dönem (1096-1111 yılları arası/16 yıl)

Bu dönemler dikkate alındığında onun fikir çizgisini doğru takip etmek mümkün olur. O ahlâk anlayışını da bu düşünce seyrine uygun olarak yeniden biçimlendirmiş ve dönüştürmüştür. Bu dönemlerde dikkat etmemiz gereken dönem kriz sonrası dönemdir ve önceliğimiz Gazâlî'yi kriz sonrası dönemle değerlendirmektir. Çünkü o düşüncesine bu dönemde son biçimini vermiştir. O, bu dönemde Gnostik tasavvuf merkezli bir hayat anlayışını benimsemiş bunu eserlerinde savunmaktan çekinmemiştir. Gnostik tasavvuf merkezli düşünceyi benimsemesi ruhsal kriz ile başlamıştır. Bu kriz sonrası bir müceddid olduğunu düşünmüş ve dini "ihya" etmeye girişmiştir. Bu ihya projesinde dört grubu eleştiri oklarının hedefi haline getirmiştir:

1)Felsefe ve filozoflar (*dinin akla uygun hale getirilmesi* girişimlerinin reddedilerek yerine *aklın dine uygun hale getirilmesi*)

2)Kelam, tefsir, nahiv ve fıkıh gibi ilimlerin akla dayalı ve dünyevi ilimler olması nedeniyle eleştirilmesi ve reddedilmesi (yerine ahiret ilimlerinin getirilmesi ve bu ilimlerin ahiret ilimleri olarak yeniden yorumlanması)

3)Batınilerin reddi (İmamiyet teorisine eleştiri ve imam yerine peygamberlik ve velilik makamının getirilmesi)

1852 Doktora Öğrencisi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Felsefesi Ana Bilim Dalı, 171205202@firat.edu.tr, orcid.org/0000-0002-1712-6270

1853 Gazâlî, *el-Münkız mine'd-Dalâl*, Çev. H. Güngör (İstanbul: MEB Yayınları, 1990), 34.

4)Zahid tasavvuf yerine gnostik tasavvufa yöneliş (Sadece sonunu düşünen ve ödüle odaklanan zahid tasavvufçular yerine hissedен/zevk alan gnostik tasavvuf yolunun bir bilgi alma yoluna (ilham) dönüşmesi)

Gazâlî bu krizin etkisiyle Tanrı, âlem ve insan anlayışında değişiklikler yapmıştır. Onun düşüncesinin merkezinde kesin çizgileriyle birbirinden ayırdığı ve birinin diğerine müdahale edemediği ikili âlem anlayışı vardır. Gazâlî bütün düşünce sistemini ikili âlem anlayışı üzerine kurgulamıştır. Bunlar, dünya ve ahiret hayatıdır. Bu ayrımı bazen şahadet (mülk) ve melekût âlemi, şeklinde farklı adlandırırsa bile yine de temel ayırım bu ikili sınıflamaya göre olmaktadır. Bu ikili âlem anlayışı felsefe, kelam, tefsir, tasavvuf eleştirilerinde belirgin olmaktadır. Felsefe akla dayalı bir ilim olduğu için dünyevi ilmidir; kelam, tefsir, nahiv ve fıkıh ilimleri de akla dayandırdığı için aynı şekilde dünyevi ilimdir. Bu sınıflama sadece âlem anlayışında değil insan sınıflamasında da geçerlidir. O insanları avam-havas olarak ayırır ve ilim, ahlâk, düşünce, din anlayışlarını bu gruplara göre farklı farklı anlatır. Yine bu ayırımın bir sonucu olarak ahlâk da dünyevi ahlâk ve ahirete yönelik ahlâk olmak üzere ikiye ayrılır.

GAZÂLÎ'NİN ZİHİNSEL GELİŞİM KURAMI VE AHLÂK ANLAYIŞI

Birçok düşünür ahlâkın kökeni hakkında farklı yorumlamalarda bulunmuştur. Bu tartışmalar en çok ahlâkın felsefi (yani akli) kökenli mi yoksa dinî kökenli mi olduğu meselesinde yoğunlaşmaktadır. Bu tartışmalar içinde Gazâlî genellikle eklektik bir düşünme biçimini benimsemiştir. Ve her görüşten fikri alıp değerlendirdiği görülmektedir. Fakat ona göre en nihayetinde ahlâkın kökeni dinîdir ve bu ahlâk anlayışına ulaşmak gnostik tasavvuf düşüncesi ile mümkündür. Çünkü hemen hemen bütün eserlerinde ahlâk ile ilgili son sözü her zaman gnostik mutasavvıflar söylemektedir. O nedenle ahlâk anlayışında etkilendiği kaynaklar şöyle olmaktadır:

a)Felsefi Ahlâk: Fârâbî (ö. 339/950) ve İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) Aristo'nun (m.ö. 384-322) Nikomakhos adlı kitabına dayanan çalışmaları.

b)Dini Ahlâk: Mâverî'nin (ö. 450/1058) Edebü'd-Dünyâ, İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) Müdâvâtü'n-nüfûs'u gibi tamamıyla kitap ve sünnete dayanan, İslam adabını tespit eden ilmihal tarzında eserleri Gazâlî'nin ahlâk anlayışını oluşturmaya kaynaklık etmiştir.¹⁸⁵⁴

c)Tasavvufi Ahlâk: Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) er-Ri'âye ve Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (ö. 386/996) Kütü'l-ğulûb adlı eseri.¹⁸⁵⁵

Gazâlî, sistemli bir şekilde fikirlerini açıklamasa bile o, insanın zihinsel gelişim dönemlerinden geçtiğine çeşitli eserlerinde değinmiştir. O'na göre insanın zihinsel gelişimi

1854 Mevlüt Albayrak, "Gazâlî'nin Ahlâk Felsefesi ve Filozofların Etkisi", *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 13/3-4, (2000),:363.

1855 Ahmet Coşkun, "Gazâlî'nin Ahlâk ve İktisat Görüşü", (Kayseri:Erçiyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,1989), sy. 6, 220.

Tanrı ile başlayıp Tanrı ile son bulan dairevi bir hareketin parçası olarak ele alınmaktadır. O bu dairevi döngü içinde Tanrı'dan yine Tanrı'ya giden (Allah'a aitiz ve dönüşümüz ancak Onadır (el-Bakara 2/156) zihinsel ve ruhsal gelişimi şöyle açıklar: Tanrı, ruhlar âlemi, ruhun maddeye girişi, ruhun insani görünümü (fitrat), nefis (ruhun nefis görünümü), akıl (ruhun akıl şeklinde görünümü), kalp (ruhun kalp görünümü), maddeden sıyrılma ve nura erme (ruhun nur görünümü), (maddeden tamamen sıyrılarak) ruhun asli karakterine dönüşmesi ve Tanrı (Mutlak Ruha kavuşma, ruhun ruha kavuşması)

1)Tanrı (Her şeyin yaratıcısı ve sahibi, Mutlak Ruh)

Tanrı ilim, irade ve kudret sıfatlarına sahip mutlak yaratıcı ve mutlak Ruh 'tur. Her şeyin kaynağı da bu Mutlak Ruh olmaktadır. O nedenle varlıklar sadece görünürde (zahiren/mecazen) vardır, gerçekte yoktur. Tek varlık (La mevcude illa hu) Tanrı'dır. İnsanın varlığı olmadığı için gerçek anlamda ilmi, iradesi ve kudreti de yoktur. Bunlar sadece Tanrı'da vardır. Tanrı'yı aşırı tenzih ve aşırı kudret sahibi görmenin sonucu, onu mistik bir bakışla yorumlama sonucunu doğurmuştur. Bu mistik bakışta ise insan önemsiz bir varlık konumuna indirilmekte ve varlığı yok sayılmaktadır.

2)Ruh Âlemi

Tanrı'nın ruhundan insana üflemesi (el-Secde 32/9), insanın madde âlemine gelmeden önce Ruhlar âleminde var olması

3)Ruhun Maddeye Girişi

Ruh'un madde ile birleşmesi, insanın beden sahibi olması, dünyaya gelmesi.

4)Ruh'un İnsani Görünümü (Fitrat)

Ruh ve maddeden oluşan bir varlık olarak insan.

Ruhun Fitratla İlişkisi (Ruhla İlgili Olan İyi Fitrat/Madde ile İlgili Olan Kötü Fitrat)

-Doğuştan Bilgili Olması: "Allah Âdem'e bütün bilgileri öğretti." (el-Bakara 2/31-32) İnsan ruh sahibi olduğu için madde ile birleşmeden önce Allah ona bütün bilgileri öğretmiştir. İnsan doğuştan bilgili olarak doğar.

-Doğuştan Ahlâklı Olması: İnsan ruh sahibi olması ve bu yönüyle Tanrısal bir özelliği olması nedeniyle ahlâk sahibidir. Buna delil olarak bir hadis gösterilir: "Her doğan, İslâm fitratı üzerine doğar. Sonra, anne-babası onu Hristiyan, Yahudi veya Mecusi yapar."(Buhârî, "Cenâiz" 92; Ebû Dâvut, "Sünne" 17; Tirmizî, "Kader" 5)

Gazâlî'ye göre ahlâki değerler, insanın tabiatında içkin olarak mevcuttur. Bunun tabii bir sonucu olarak insan ahlâksızlığı sonradan öğrenir. Ancak bu sonradan öğrendiği ahlâksız hayattan kurtulma ve tersi yönde bir hayat sürme yeteneğine sahiptir.¹⁸⁵⁶

Gazâlî ahlâki açıklarken, nefiste yerleşmiş bir melekedir, cümlesini, insanda iyilik yapmanın özellik (fitrat) haline gelmiş olması şeklinde açıklamaktadır. Gazâlî, fiilin faili amacıyla olan ilgisi dolayısıyla kazandığı iyi, kötü ve abes niteliklerini, akılda önceden mevcut bir bilgi olarak görmekte ve bu bağlamda iyi bildiğine yönelmesinin ve kötü bildiğinden kaçınmasının kişide fitri olduğuna inanmaktadır. Ahlâki iyi ve kötü

1856 Albayrak, "Gazâlî'nin Ahlâk Felsefesi ve Filozofların Etkisi", 359.

kavramlarının kendileri akılda zorunlu olarak mevcut olup tek tek fiillerin iyi ve kötülükleri akılla bilinemez. Akıl, iyi ve kötünün tümel bilgisine sahiptir. Bu bakımdan ona göre yalanın kötü, doğrunun iyi olduğu bilgisi, akılda en baştan beri yerleşik bir şey değil, *tecrübeye bağlı olarak oluşan hükümlerdir*.¹⁸⁵⁷ Burada Gazâlî fitratla ilgili önceki açıklamalarıyla çelişkiye düşmüş gibi görünsede aslında çelişkiye düşmez. Ahlâk ruhla ilgili olunca doğuştan ahlâki yetiler vardır. Fakat ruhun akli yönü söz konusu olunca ahlâkın sadece bir yönü bilinir. Ruhun akli yönü sadece tümeli bilir, tikeli ise ona din/peygamber bildirir. Ve insan tikeli ancak tecrübe ile bilir. O nedenle ahlâklı olmak için dinin emirlerini, peygamberin yasaklarını uygulamak (tecrübe) gereklidir. Böylece tikelin bilgisine tecrübe ile sahip olur.

5)Ruhun Nefs Aşaması (Ruhla İlgili Olan İyi Nefs/Madde İle İlgili Olan Kötü Nefs)

Gazâlî ahlâkın ilk çocukluk döneminden (nefsin ortaya çıktığı dönem) itibaren öz olarak gelişmeye başladığını belirtir. Ona göre çocukta ahlâki değerlerin başlangıç noktası, *utanma duygusunun gelişimidir*. Böylece çocukta ahlâkî davranışlar kendini gösterir. Bu dönemde dinî gelişim de önemlidir. Dinî ve ahlâkî gelişimin iç içe olması gerekir.¹⁸⁵⁸

İnsanın kendini, dış dünyayı ve yaratıcısını tanımayı sağlayan bilgi, bilen ile bilenen arasında oluşan eylem neticesinde ortaya çıkan üründür. Dolayısıyla bilgi sahibi olmanın ilk basamağı “Kendini bilen Rabbinin bilir” düsturu gereğince ‘kendi varlığını bilmek’tir. Kendi varlığını bilmek ise nefsi terbiye etmekten geçer.

Nefs-Ahlâk İlişkisi

Akıl ve şeriat bakımından övülen ve güzel sayılan işler bu heyetten meydana gelince, buna güzel ahlâk, şayet kötü işler meydana gelirse, ona da kötü ahlâk denir.¹⁸⁵⁹ Gazâlî’de ahlâk eğitimi nefis tezkiye ve arınmasına dayalı tasavvufi terbiyeyle ilişkilidir.¹⁸⁶⁰ Bu yönüyle tasavvufun öğretisini takip eder.

Gazâlî’ye göre ahlâk nefiste yerleşmiş bir şekil ve heyetten ibarettir. Gazâlî’ye göre nefis tıpkı varlık anlayışı gibi ikiye ayrılmaktadır. İyi nefis ve kötü nefis. İyi nefis doğuştan getirilen ve Tanrı tarafından insana verilen niteliklerdir. Kötü nefis ise insanın maddi yönü nedeniyle oluşan ve madde ile ilişkili yönüdür. İnsan kötü nefisini eğitirse iyi nefse ulaşır. Nefsin eğitilmesinde ibadetler kritik bir rol oynar. Avam yani genel halk kitlesi genelde cahildir ve anne-babasından aldığı bilgi ve eğitimle bilgi sahibi olan kitledir. Bunlar dinin emirlerini ‘taklit’ yoluyla öğrenirler ve hakikati gönüllerine sindiremeden kelime-i tevhidi (*La ilahe illallah*) sadece dil ile ikrar ederler. Bu grubun kurtuluşa ermesi ve gerçek tevhide (Tanrı ile birleşme, bütünleşme) yani “*La mevcude illa hu*” makamına ulaşması için taklit olan

1857 Rıza Korkmazgöz, “Gazâlî’de Hüsün-Kubuh Meselesi”, Samsun:Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,(2015), sy. 39, 50.

1858 Mustafa Tekin, “Gazâlî’de Aklın Nass Bağlamında Eleştirisi”, Ankara:Diyanet İlmî Dergi, 47/3, (Tarihsiz) :167.

1859 Naim Şahin, “Gazâlî’de Etik-Estetik İlişkisi”, Ankara:Diyanet İlmî Dergi, 47/3, (Tarihsiz):106.

1860 Nejdet Durak, “Gazâlî’nin Erdem Anlayışı”, Isparta:Süleyman Demirel Üniversitesi Uluslararası Modern Çağ ve Gazâlî Sempozyumu (Mayıs 2011), Bildiriler Kitabı, (2014), 450.

ibadetlerle yetinmemeli ve bunlara nafil ibadet ekleyerek *ibadeti bir yaşam biçimi haline* getirmelidir. Bu şekilde insan cennette üst seviyelere çıkar ve Allah'a ulaşip meleklerle özgü özelliklere sahip olur. Bidâyetül Hidaye kitabı, taklit seviyesinde imana sahip olanların gerçek imana ulaşması için yazılan bir kitaptır ve burada ibadetler aşırı derecede artırılmış ve zorunlu olarak yapılması tavsiye edilmiştir. Bu şekilde insanlar havasın ibadetine ulaşabilir, riyazet ve uzlet hayatına uygun bir hayatı yaşayarak kurtuluşa erebilirler.¹⁸⁶¹

Havasın İbadeti (Riyazet ve Uzlet)

Gazâlî'ye göre ahlâk eğitiminin temeli riyazettir. Riyazet, az yemek, az uyumak, az konuşmak ve insanlara eziyet etmemektir.¹⁸⁶²

Havas tabaka, dünyadan el etek çekerek nefsi ile mücadele etme yolunu tercih eden bir grup insan için tanımlanmaktadır. Bu grubun başında peygamberler vardır. Peygamberler ve onu takip eden sahabeler/selef âlimleri dünyadan el-etek çekmiş ve hayatları boyunca riyazet ve uzlet hayatını tercih etmiştir. Hz. Peygamber, Hira mağarasında uzun riyazet ve zikirden sonra vahiy bilgisine sahip olmuştur.¹⁸⁶³ Dinî geleneği, tasavvuf gözlüğü ile gören Gazâlî, Hz. Peygamber'i ve sahabeleri her zaman ibadet eden sufi prototipinde insanlar olarak tanımlamıştır. Bunlar aynı zamanda dünyadan yüz çevirmişler ve dünyayı terk etmişlerdir. Gazâlî zaman zaman eserlerinde Hz. Peygamber'in riyazet ve uzlet hayatını yasakladığına dair rivayetleri zikretse bile bu rivayetleri pek dikkate almaz ve onları kendi bakış açısına göre yorumlar. Riyazet ve uzlete peygamberler önem verdiklerine göre, dünyayı terk edip riyazet ve uzlet hayatı yaşayan ve hayatı boyunca sadece ibadet ile meşgul olan kişiler peygamberleri doğru anlayan kişiler olmuş olurlar. Bunlar ise veli/ariflerdir. Klasik tasavvufun zahid tiplemesinde değişiklik yapan Gazâlî, yerine veli/arif tiplemesini getirmiştir. Arifler/veliler peygamberin vahiy almasına benzer şekilde *ibadet, zikir, uzlet ve riyazet ile hazırlık yaparak Allah'tan bilgi alırlar*. Bu bilgiye *ilham* denir. İlhamın kalbe akabilmesi için kişinin bazı hasletleri kazanmış olması gerekir. Bu hasletler nefis mücadelesi yoluyla kazanılan güzel ahlâk ve temiz kalptir. Bunları elde etmenin yolu kötülükten uzak durmak ve boş işlerden yüz çevirmektir.¹⁸⁶⁴ Güzel ahlâk tıpkı ibadetler gibi bu şekilde bilgi alma yoluna dönüşmüş olur.

Gazâlî'ye göre güzel ahlâk daha çok peygamberler ve Allah dostları başta olmak üzere, sabırlı ve çilekeş kimselerde, riyazetle meşgul olup nefisini temizleyen, her şeyi Allah'tan bilip O'na gerçek anlamda boyun eğen kimselerde mevcuttur. Bunlar, kibir, haset, enaniyet,

1861 Aysel Tan, "Dindarlığı Besleyen Klasik Bir Kaynak: Gazâlî'nin Bidayet'ül Hidaye Kitabı", Diyarbakır:5. Atlas International Congress on Social Sciences Proceeding Book, (2020), 125-129.

1862 Tekin, "Gazâlî'de Aklın Nass Bağlamında Eleştirisi", 163.

1863 Aysel Tan, "Tanrı'nın Varlığına Delil Olarak İleri Sürülen Dini Tecrübe Delilinde Mistik Tecrübelerin Yeri", Denizli:Diyaletolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi, 22 (2019):199.

1864 Gazâlî, Gazâlî, *İhya-u Ulûmi'd-Dîn*, 3 (İstanbul:Hikmet Neşriyat, 2003):25-34.

tahammülsüzlük gibi kötü huylardan nefislerini arındırmış kimselerdir.¹⁸⁶⁵ Dinde Kırk Esas isimli eserinde güzel ahlâk için kişinin taşıması gereken on esası şöyle sıralar; tevbe, korku, zühd, sabır, şükür, ihlas-sıdk, tevekkül, muhabbet, kazaya rıza, ölümü anmak.¹⁸⁶⁶ Bunlar içinde en önemli esas zühttür. Zühd, dünyaya ait zevklerden bile isteye vazgeçmek ve zaruret olan şeylerle yetinmektir. Zühd günaha meyletmeyi engelleyen tedbirdir.

Nefsin Güzel Ahlâka Kavuşması İçin Eğitilmesi

Akıl, Gazâlî'ye göre Allah tarafından yaratıldığı ve akla doğuştan ilim, zekâ, dürüstlük, korku, cömertlik gibi hasletler verildiği için insan bunları kullanarak nefsinin esiri olmaktan kurtulabilir ve nefsinin esiri olmaktan kurtulunca kalbi aşamaya geçebilir.¹⁸⁶⁷

Nefsi emmare insana sürekli kötülüğü emreden nefsin en ilkel durumudur. Nefsi levvame içgüdüsel isteklere karşı gelebilen ama mutlak anlamda direnç gösteremeyen nefistir. Gazâlî'nin *hürriyet* dediği, *nefsi mutmainne* ise insanın dürtülerini denetim altına aldığı, dürtülerin esaretinden kurtulup özgürleştiği yani insanın iradesini kullanıp kendisini kontrol ettiği kemal boyutudur. Gazâlî, nefsin bu boyutunu kalp ve ruh olarak isimlendirir.¹⁸⁶⁸

Ahlâkı ıslah etmede en önemli unsur nefisten gelen uygunsuz istekleri reddetmektir. Allah'tan korkan kişinin nefsinin tezkiye etmesi daha kolaydır. Kişinin nefis mücadelesine başlayabilmesinde ve onu kesintisiz bir şekilde devam ettirmesinde kararlı olması gerekir.¹⁸⁶⁹ Bunun için ise nefsin emrettiği şeylerin tersini yaparak riyazete uygun bir hayatı benimsemelidir.¹⁸⁷⁰

a)Az yemek¹⁸⁷¹

b)Şehvetten uzak durmak¹⁸⁷²

c)Dünya sevgisinden uzak durmak¹⁸⁷³

d)Gururdan kurtulmak¹⁸⁷⁴

6)Ruhun Akıl Aşaması (Ruhla İlgili Olan İyi Akıl/ Madde İle İlgili Kötü Akıl)

Felsefe ve Akıl (Madde İle İlgilenen Akıl/Dünyaya Bağlı)

İslam düşünce tarihine baktığımızda Kindî'den (ö. 252/866 [?]) itibaren Müslüman filozofların, Yunan medeniyetinin akla dayalı bilimlerine hayran olduklarını görmekteyiz. Yunan medeniyeti Müslümanları sadece felsefe ile değil felsefi ilimlerle de oldukça

1865 Gazâlî, *Kimya-yı Saadet*, (Çev. Ali Arslan), (İstanbul:Merve Yayınları, Tarihsiz), 347-349.

1866 Gazâlî, *Dinde Kırk Esas*, (Çev. Hüseyin S. Erdoğan), (İstanbul:Hisar Yayınları, 1990), 275.

1867 Gazâlî, *Hüccet-ül İslam Eyyühel Veled Tercümesi*, (İstanbul:Ihlas Vakfı Yayınları, 1980), 79-80.

1868 İlyas Altuner, "Gazâlî'nin Felsefeye Yaklaşım Tarzı Üzerine Bir Soruşturma", (İğdır:İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1(2012) :49.

1869 Gazâlî, *İhya*, 3:108-109.

1870 Gazâlî, *Kimya-yı Saadet*, 340-341.

1871 Gazâlî, *İhya*, 3:158-167.

1872 Gazâlî, *İhya*, 3:177-187.

1873 Gazâlî, *Dinde Kırk Esas*, 214-222.

1874 Gazâlî, *İhya*, 3:580-592.

etkilemiştir. Felsefi ilimlerden tıp, matematik, astronomi, kimya, biyoloji, botanik, farmakoloji, tarih, ahlâk, siyaset, sanat alanında birçok eser Yunancadan Arapçaya tercüme edilmiş ve bu bilimlerle ilgilenen Müslüman filozoflar ortaya çıkmıştır. Filozoflar, yüzyıllar boyunca biriken düşünce mirası yani felsefi ilimler ve felsefenin akla dayalı Tanrı, evren ve insan açıklamaları karşısında sadece dinî açıklamalarla yetinmemiş, Hz. Peygamber'e ve Kur'an'a dayalı, vahyi temele alan sezgisel bir bilgiyi, aklî bilgi ile karşılaştırmış ve bu karşılaştırmadan her iki taraf farklı düzeylerde etkilenmiştir. Eski Yunan medeniyetinden çok etkilenen bazı filozofların ise deist ve ateist fikre kaydıkları olmuştur. Bunun en çarpıcı örneği deist filozof ve aynı zamanda doktor olan Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Razi'dir (ö. 313/925). O akla dayalı felsefî mirası benimsediği için dinleri ve peygamberleri sert bir şekilde eleştirmiş; bilginin ve ahlâkın vahye değil akla dayalı olması gerektiğini savunmuştur.¹⁸⁷⁵ Buna karşın, İslam dinini benimseyen filozoflar ise felsefe ve din arasında bir uzlaşma sağlamaya ve 'dini akla uygun hale' getirmeye çalışmış akla uygun olmayan yerleri 'tevil' ederek bunların genel halk kitleleri için anlatılan kıssalardan ibaret olduğunu söylemişlerdir. Bu bağlamda, mucize, vahiy, peygamberlik, keramet, kutsal kitapları akli kritere tabi tutmuşlardır. Bununla ilgili çeşitli eserler yazmışlardır. Fârâbî ve İbn Sînâ'ya göre peygamberler 'üstün zekâli ve üstün bir akla sahip' oldukları için faal akıldan (melek) bilgiyi alırlar. Mucizeler edebi dille anlatılan hikâyelerdir ve halka meseleleri anlatmayı kolaylaştırmak için bu şekilde anlatılır. Yoksa doğada 'nedensellik ilkesine' aykırı olaylar gerçekleşmez çünkü Tanrı evreni nedensellik ilkesine göre yaratmıştır. Kendi koyduğu yasayı çiğnemez. Bu bağlamda ahlâk anlayışının temelinde de akıl bulunur ve insan akla dayalı bir ahlâki oluşturabilir. Hikmet olarak adlandırılan bu durum genel ahlâk felsefesinde özel olarak ise İslam ahlâkında söz konusu olan dört temel erdemden biridir. Ve bu ifrat ve tefritten uzak olan aklın adaletidir.¹⁸⁷⁶

Gnostik Tasavvuf ve Akıl (Ruh İle İlgilenen Akıl/Ahirete Bağlı)

Filozofların tüm bu akla dayalı açıklamalarından etkilenen Gazâlî'ye göre aklın ahlâkın ortaya çıkmasında doğrudan bir etkisi vardır. Çünkü akılsız bir kimsenin ahlâkî bir davranış ortaya koyması düşünülemez. Ahlâk kavramı hem akli hem de bilgiyi bünyesinde barındıran bir kavramdır. İnsanın insan olarak değer kazanması ve diğer insanların ve Allah'ın insana değer vermesi akli sebebiyle olmaktadır.¹⁸⁷⁷ Gazâlî'ye göre insan akli sayesinde yaratıcısını bilir ve dünya üzerinde hâkimiyet kurar. Yine insan akli sayesinde kendi nefsinin tanır ve onu terbiye etmeye çalışır. İnsanın kemale ermesi aklın kemaliyle olmakta ve insan nefesine

1875 Ebu Bekir er-Razi, *Felsefe Risaleleri*, (Çev. Mahmut Kaya), (İstanbul:Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 286-290.

1876 Hasan Ayık, "Osmanlı Düşüncesinin Fikri Temeli Olarak Gazâlî'nin Etik Temelli Bilim Anlayışı", (Ankara:Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu, Bildiriler Kitabı, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014), 351.

1877 Gazâlî, *Devlet Başkanlarına Nasihatler*, Çev. Osman Şekerci,(İstanbul: Sinan Yayınları, 1995), 144.

hakimiyetiyle gerçekleşmektedir. Arzu ve isteklerini kontrol altına alarak Tanrı'nın bilgisine ulaşmak (marifetullah) akılla gerçekleşir.¹⁸⁷⁸

Allah'ı gerçek manasıyla bilen kişi güzel ahlâka sahip olmuş olur. Çünkü güçlü bir Allah inancı ile ahlâk arasında sıkı bir ilişki vardır.¹⁸⁷⁹ Sonuçta, insanın aklı, insanı önce kendini bilmeye, bunun sonucu olarak Rabbini bilmeye ve bu bilgisi ile amel etmeye bir anlamda güzel ahlâklı olmaya götürür. Akıl ve irade hâkim olunca ilim, iman, marifet ve güzel ahlâk gibi olumlu unsurlar ondan sadır olur. Güzel ahlâkın temeli akıl ve iradenin insana hâkimiyetiyle başlar.¹⁸⁸⁰ Akıl ve ilim her türlü güzelliğin başıdır ve *ahlâkın giriş kapısıdır*. Çünkü akıl ve ilim olmadan güzel ahlâk ortaya çıkmaz.¹⁸⁸¹

Gazâlî'nin tüm bu akla ilişkin iyi anlatımları elbette aklın ruh ile ilgili yönüdür. Akıl, ruh ile ilgili olursa iyidir ve doğrudur. Fakat aklın bir de maddi yönü vardır, bu maddi yön sadece dünyevi şeyler ve maddi çıkar için mücadele eder. Bu nedenle ahlâkın akılla temellendirilmesine karşı çıkar. Akıl, ahlâk alanında son söz sahibi olamaz.¹⁸⁸² Ayrıca sufilerin ihtilafa düşmelerinin nedenini Gazâlî aklın yapısına bağlar. Çünkü akıl kimi zaman iyiliğe, kimi zaman da kötülüğe meyletmesi, onun konumu hakkında konuşanların da farklı görüşlere varmasına sebep olmuştur. Bundan dolayı sufiler, akıl iyiliğe yöneldiğinde buna kalp, kötülüğe meylettğinde de buna dimağ demişlerdir.¹⁸⁸³

Aklın otoritesini kabul etmek demek, nihai planda nübüvvetin ve dolayısıyla dinin varlık gerekçesini ortadan kaldıracaktır. Gazâlî, bu sakıncayı bertaraf edebilmek için, filozofların yaptığı şeyin, aşağı yukarı tam tersini yapmıştır ve vahiy karşısında akıllı tamamen pasif bir pozisyonun içerisine sokmuştur. Buna göre akıl, sadece eskatolojik meselelerin çözümünde ve metafizik alanın kavranışında değil, hayatımızı düzenleyen değerlerin tanınmasında da tamamen güçsüz ve yetersiz bir durumdadır. Akıl, Tanrı'nın ve tanrısal durumların hakikatini kavramaktan bütünüyle aciz olduğu gibi, pratik hayatın içerisinde neyin iyi ve neyin kötü olduğunu, hangi davranışların yararlı ve hangilerinin zararlı olduğunu bilmekten de acizdir. Akıl, şeriatın ihtiva etmiş olduğu bütün meselelerde hiçbir tasarruf gücüne sahip değildir.¹⁸⁸⁴ Gazâlî, salt akla dayalı bir metafiziğin imkânına inanmadığı gibi, salt akla dayalı bir ahlâki da mümkün görmemektedir. Nedenselliği de

1878 Gazâlî, *Kimyayı Saadet*, 23.

1879 Gazâlî, *Saadet Hazinesi*, (İstanbul:Hisar Yayınları,1973), 18.

1880 Gazâlî, *Saadet Hazinesi*, 16.

1881 Gazâlî, *Devlet Başkanlarına Nasihatler*, 145.

1882 Ayık, "Osmanlı Düşüncesinin Fikri Temeli Olarak Gazâlî'nin Etik Temelli Bilim Anlayışı", 352.

1883 Yüksel Göztepe, "Gazâlî ve Öncesi Bazı Sufilerin Akla Eleştirel Bakışı", *Tasavvuf İlimi ve Akademik Araştırmalar Dergisi*,8/19 (2007):319.

1884 Yaşar Aydın, "Gazâlî'nin İlim ve Düşünce Dünyası" *İslam Araştırmalar Dergisi*, 3/3-4 (2000) :279.

reddettiği için hangi davranışın insanda ne tür bir karakter oluşturacağını bilemeyiz. Ahlâk ilmi ancak *ilahi yardımla* mümkün olabilir.¹⁸⁸⁵

Akıl, genel olarak din hakkında külli/tümel bilgilere sahiptir; fakat din hem tümelin hem de tikelin detaylı bilgisine sahiptir. Akıl, Allah'a inanmanın, doğru sözlü olmanın, iyi işler yapmanın, doğruluk ve adaletin iyi ve güzel olduğunu bilir. Ama domuz etinin, akmiş kan ve şarap içmenin, insanın kendi kız kardeşi ile evlenmesi gibi hususların kötülüğünü, haram ve yasak olduğunu bilemez. Bunları akla ancak din bildirir.¹⁸⁸⁶ Peygamberlerin amacı da insanları ilim ve ibadet sahibi yapmaktır. Çünkü bu iki yol doğru yola erişmek için gereklidir.¹⁸⁸⁷ Ayrıca ona göre filozoflar ahlâk ilmini teşkil eden görüşleri sufilerden naklederler. O nedenle filozofların ahlâka dair görüşleri tamamen reddedilmemelidir. Eğer reddedilirse sufilerin ahlâk anlayışı yani dinsel kaynağı olan özünde İslam ahlâkını barındıran fikirler de reddedilmiş olur.¹⁸⁸⁸ İslam filozoflarından özellikle Fârâbî ve İbn Sînâ'dan öğrendiklerini Kur'an ve hadislerle dinsel erdemlere dönüştürmüş ve yeni bir yorum katarak tasavvuf diline göre açıklamıştır. İbn Sînâ psikolojisi ve İbn Miskeveyh'in (ö. 421/1030) ahlâkı neredeyse bütünüyle İhya'dadır.¹⁸⁸⁹ Fakat o bu ahlâk anlayışını aşk ve nur mistisizmine göre yeniden yorumlamayı ihmal etmez. Filozofların fikirlerini alıp kendine göre yorumlamaktan çekinmemiş Eski Yunan düşüncesinin mistik boyutundan bu yönüyle oldukça etkilenmiştir.¹⁸⁹⁰ İbn Rüşd (ö. 595/1198), Gazâlî'nin bu konuda İbn Sînâ'yı izlediğini söylemiştir.¹⁸⁹¹ Diğer taraftan bir sufi olarak hakikati aklın ve duyunun ötesinde duyma ve tasavvufu diğer İslami bilimler açısından meşrulaştırma çabası; bir ahlâkçı olarak geniş kitleleri irşat ve Allah'ın sıfat ve esmasına ayinelik yoluyla bir ahlâk sistemi inşa etme gayreti içinde olan Gazâlî, İslami Yeni Platonculuğu aşk ve nur mistisizmine göre yeniden inşa etmiştir.¹⁸⁹²

İlim-Ahlâk İlişkisi

Gazâlî ahlâkı anlatırken akılla birlikte sürekli ilimden bahseder. Fakat bu ilimden kastı genellikle ahirete yönelik ilimlerdir. Bunları her Müslümanın yapması gereken farz-ı ayın ilimler olarak eserlerinde anar. Bu ilimler ilmihal seviyesinde temel dini ilimlerdir. Bunları şu şekilde anlatmıştır: İtikadını düzeltmek (bir insan neye inanacağını bilmeli), kalbini

1885 Gazâlî, *el-İktisad fî İtikad*, Çev. İ. Ağâh Çubukçu-Hüseyin Atay, (Ankara:Ankara Üniversitesi Yayınları, 1962), s. 197; Gazâlî, Mustasfa (İslam Hukukunun Kaynakları), Çev. H.Yunus Apaydın, (İstanbul:Klasik Yayınları, 2017), 1:55.

1886 Hüsamettin Erdem, "Gazâlî'nin Akıl Bilgisi ve Değeri", (İstanbul: DİB Yayınları, Vefatının 900. Yılı Anısına), 87.

1887 Gazâlî, *Abidler Yolu*, Çev. İlyas Abdullah El-Nihai, (İstanbul:Hisar Yayınları, 1972), 19.

1888 Gazâlî, *Dalaletten Hidayete*, Çev. Ahmet Subhi Furat, (İstanbul: Şamil Yayınları, 1972), 43-48.

1889 Albayrak, "Gazâlî'nin Ahlâk Felsefesi ve Filozofların Etkisi", 363.

1890 İlyas Altuner, "Gazâlî'nin Felsefeye Yaklaşım Tarzı Üzerine Bir Soruşturma", 49.

1891 Albayrak, "Gazâlî'nin Ahlâk Felsefesi ve Filozofların Etkisi", 362.

1892 Özgür Koca, "Gazâlî'nin İlmi Mirası Üzerine Düşünceler", (*Muhafazakâr Düşünce (The Journal of Conservative Thought)*,2015), sy. 44, 121.

temizlemek (Rabbini zikretmeyi ve Rabbine tevekkül etmesini bilmeli), şeriatı öğrenmeli (İslam'ın ve imanın şartlarını bilmelidir)¹⁸⁹³

Avam dediği geniş halk kitlelerinin bu dini bilgiler dışında ilimlerde derinleşmesini zararlı ve iman açısından tehlikeli bulan Gazâlî, felsefi ve dünyevî ilimler dediği matematik, astronomi, fizik, tıp, kimya, siyaset gibi akli ilimlerle kelim, tefsir, fıkıh gibi dinin dünyevi/akli yorumunu yapan ilimlerde derinleşmek ahlâklı olmak için fayda sağlamaz. Yoğun bir eğitim-öğretim ve akli ilimlerle meşgul olmak avama iki yönden zarar verir, birincisi avamı şüpheye düşürür ikincisi ise ibadet yapmaktan uzaklaştırır.

İster fıkıh ister tefsir isterse hadis olsun bu ilimlerin ahlâk oluşturmadaki işlevi, söz konusu ilim erbabının kalp temizliğine ve salim aklına bağlıdır. Bir müfessir, Kur'an'ı tefsir ettiği için değil, tefsir ettiği Kur'an'dan elde ettiği bilgi ile ahlâkını inşa edebildiği ölçüde ahlâklıdır.¹⁸⁹⁴ Zaten din bilimlerinin asıl işlevi, insanın ahlâkî kişiliğini oluşturmaktır.¹⁸⁹⁵ Fakat akla dayalı ve akli açıklamalar yaparak dini yorumlayan bu tür alimlerde bu çaba dünya ile ve dünya menfaati elde etme ile sınırlı kalmakta ve taklitten öteye geçememektedir. Kelam, fıkıh, tefsir ve lügat alimleri taklit dinini benimsemişler, *kalplerinde iman lezzetini* tatmamışlardır. O nedenle bu âlimler arasında ahlâkî yozlaşma daha sıklıkla görülmektedir. Bu bağlamda tefsir öğrenmek, fıkıh kurallarını bilmek ve kelamın cedel metodunu öğrenmek bizi ahlâklı yapmadığı gibi tam tersine ahlâksızlığa sürüklemektedir. Çünkü akıl farklılıklara yol açar. Bu nedenle bu taklit aşamasından hakiki iman yani *zevk aşamasına* geçmek gerekmektedir.

Hz. Peygamber ve Sahabe döneminde akla dayalı herhangi bir ilim okunmamıştır. Sahabeler Kur'an'ı ya peygamberden duyarak ya da okuyarak öğreniyorlardı. Bunun için herhangi bir ilim öğrenmeye ihtiyaç duymamışlardır. Dinî bilgi demek Gazâlî'ye göre hakiki bilgi demektir. Hakiki bilgi, alimin ilminin artmasına, Allah'a karşı korkusunun, muhabbetinin ve saygısının ziyadeleşmesine, Rabbine daha çok yaklaşmasına bir vesiledir. İlim, korku, ürperme ve sakınmayı doğurmakta; kişiyi isyandan alıkoyarak, itaate ve ibadete yönlendirmektedir. Böylece en faydalı ilim Allah'ın yüceliğini, tüm eksikliklerden münezzeh olduğunu; O'nun kudret, irade ve kemalini bildiren bilgidir.¹⁸⁹⁶ Bu nedenle dinî bilgi demek Hz. Peygamber'in ve sahabelerin izinden gitmek demektir, akla dayalı bir din yorumu yapmak değildir. Böyle ilim öğrenilmez, Gazâlî'ye göre gerçek ilim kalpten iman etmektir ve bu yolun bulunması gerekir.

Akl Aşamasından Kalp Aşamasına Geçiş ve Mantık İlmi (Ruhla İlgili Mantık/Madde İle İlgili Mantık)

Gazâlî, ruhun akıl aşamasından kalp aşamasına mantığı kullanarak geçtiğini söylemektedir. Mantık ilmi, dini bir ilimdir. Filozoflar mantık ilmini din yoluyla

1893 Gazâlî, *Abidler Yolu*, 21-29.

1894 Ayık, "Osmanlı Düşüncesinin Fikri Temeli Olarak Gazâlî'nin Etik Temelli Bilim Anlayışı", 352.

1895 Ayık, "Osmanlı Düşüncesinin Fikri Temeli Olarak Gazâlî'nin Etik Temelli Bilim Anlayışı", 351.

1896 Gazâlî, *Abidler Yolu*, 25-30.

öğrenmişlerdir. Filozoflardan önce kelamcılar mantık ilmi hakkında eserler yazmıştır.¹⁸⁹⁷ İbn Sinâ'nın akla dayalı sezgi anlayışında değişiklikler yapan Gazâlî, sezgiyi mistik bir tecrübe biçimine ibadet, riyazet ve uzletle elde edilen bir bilgiye dönüştürmüştür. Böylece İbn Sinâ'nın mantık önermelerde orta terim olarak bahsettiği ve akli ilimlerle, bilimsel deneylerle sürekli uğraşmanın sonucu olarak bir anda doğan bilimsel sezgi bilgisini, Gazali, ibadetlerle, zikir, dua, riyazet ve uzletle (dini deneyle) elde edilen dini sezgi biçimine dönüştürür. Böylece insanlar akıl aşamasından kalp aşamasına geçebilirler.

7)Ruhun Kalp Aşaması (Zevke Ulaşma Yolları) (Ruhla İlgili Olan İyi Kalp/ilham Verir/Madde İle İlgili Olan Kalp Kötü/Vesvese-Vehim Verir)

İhya kitabı, Gazâlî'nin toplum ihyasına yönelik çabalarının bir ürünüdür. İhya'yı ilim ve ameli bütünleştiremeyen âlimlerin toplumda çoğalması ve ilmin ve âlimin ahlâksızlaşması nedeniyle kaleme almıştır. Âlimlerin ahlâksızlaştığı toplumlar yok olmaya mahkûmdur.¹⁸⁹⁸ Böyle bir toplumda sağlıklı düşünebilen ve ahlâki değerlere bağlı bireylerin yetişmesi imkânsız hale gelir. Gazâlî bilgi, uygulama ve ahlâki davranış üçlüsüne bağlı olarak insanın meleklerle özdeşleşeceğini ifade eder. Gazâlî, İhya ve Bidâyetü'l Hidaye'de ahlâki değerlerle donanmış bir şahsiyetin portresini çizer.¹⁸⁹⁹

Kalp Bilgisi-Ahlâk İlişkisi

Nefis kalbe tabi olunca tedricen süfli aleme olan meyli azalır ve böylece insan, ruhi aydınlanmaya ulaşır, hakkı batıldan ayıracak ilahi bir nurun ışığına kavuşur.¹⁹⁰⁰ İlmin yeri olan kalp, Gazâlî'ye göre aynı zamanda iyi ve kötü tüm ahlâkın da yeridir. İyi ve kötü özelliklerin hepsi kalpte toplanır ve herkes şahsiyetine göre vaziyet alır. Rabbanî vasıf olan akılda genellikle, kin, gazap, şehvet bulunur; kalpte ise ilim, hikmet, adalet gibi ilahi sıfatlar bulunur.¹⁹⁰¹ Çünkü Ona göre Gazâlî'nin felsefeye yaptığı eleştirilerin temelinde akla güvensizlik ve aklın gerçek bilgiye ulaşmada yetersiz olduğu fikri yatmaktadır. O yaşadığı kriz döneminde akla güvenilemeyeceğini ve hakiki bilgiye akılla ulaşamayacağı sonucuna ulaşmıştı. Çünkü kendisi kriz yaşadığı döneme kadar sürekli akli ilimlerle uğraşmış ve bu ilimlerin hiç biri onu hakikate ulaştırmaya yeterli olmamıştı. Sonra bu krizden '*Allah'ın kalbine attığı bir nur*' sayesinde kurtulmuş ve hakikate erdiği inancıyla.¹⁹⁰²

1897 You Tube, Ömer Türker, Gazali: Kuşku, Yöntem ve Eleştiri, Erişim Tarihi: 30 Ağustos 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=UyPMFPYPUAE&t=49s>

1898 Cemil Oruç, "Gazâlî'de Ahlâki Değerler Eğitimi", Ankara: TYB Akademi, 1/1(2011): 155.

1899 Cemil Oruç, "Gazâlî'de Ahlâki Değerler Eğitimi", 156.

1900 Yüksel Göztepe, "Gazâlî ve Öncesi Bazı Sufilerin Akla Eleştirel Bakışı", 319.

1901 Korkmazgöz, "Gazâlî'de Hüsün-Kubuh Meselesi", 56.

1902 Bu inançla aynı zamanda kendisinin bir *müceddid* olduğu fikrine götürmüştü. Oysa kendisinin sonradan savunacağı riyazet ve uzlet hayatı ile hakikate ulaşacağı iddiasına zıt bir şekilde *ne krize girmesi ne kriz dönemi ne de krizden çıkması riyazet ve uzlet hayatını benimsemesi sonucu içinde oluşan bir bilgi ile olmamıştı*. O krize girdiği dönemde medresede 'akli' ilimlerle yani felsefe, kelam ve fıkıhla ilgileniyor, batınilerin aleyhinde onların savını çürütmek için yazılar kaleme alıyordu. Ve Gazâlî'nin kısa süreli bazı

Gazâlî'ye göre aklın yanlışlarını düzelten ve kalbe sevk eden Hz. Peygamber, vahiy ve dindir. Ve dinin yolunu takip ettiğini düşündüğü gnostik tasavvufçuların yoludur. Yani velilerin ve ilhamın yolu. Burada duyu bilgisinden akla, akıldan dine ve dinden de gnostik tasavvuf düşüncesine bir geçiş vardır. Ve elbette son noktayı gnostik tasavvufun Tanrı, evren, insan ve ahlâk görüşü koymaktadır. Hemen hemen bütün eserlerinde ayet, hadis, âlimlerden alıntılardan sonra tasavvufçuların öğretilerine değinir alıntılar yaparak *son sözü* onların söylediği bir düşünce çizgisinde ilerler.

İnsan, Allah için ahlâkını düzenler ve nefsinin tezkiye ederse o zaman ilim öğrenmenin amacını yerine getirmiş olur. Böylece elde edilen ilimle amel edilmiş yani ahlâklı davranılmış olur.¹⁹⁰³ Yani burada ilim sahibi olmak ve taklit seviyesindeki din inancından kurtulmak için ibadet, riyazet, uzlet ve zikir gerektiği gibi ibadetin, riyazetin ve uzletin 'kalpten' yapılması için de ilim gereklidir. O nedenle insanlar kalbi etkileyen ve duyguyu ortaya çıkaran dinin 'zevk' boyutuna ulaşmak için "kalbi ilimleri" öğrenmesi gerekir. Bu ilimler yani marifetullah bilgisi gnostik tasavvufun yoluna girmekle öğrenilir, bu şekilde insan peygamberin vahyine benzer bir yöntemle Allah'tan ilham alarak bilgiyi elde eder. Bu şekilde güzel ahlâka kavuşmuş olur.

8)Ruhun Nura/Ruha Kavuşma Aşaması/Tanrı İle Birleşme (Zevk Boyutu)

İnsan ilhamla bilgi elde edince gerçek tevhide ulaşmış olur. Taklit aşamasında insan sadece *la ilahe illallah* derken ve Tanrı'nın tekliği savunulurken, gnostik/mistik/tasavvufi felsefeye uygun olarak gerçek tevhit, *la mevcude illa hu'*ya dönüştürülerek '*Allah'tan başka varlığın olmadığı, herşeyin o (Heme ost) yani Tanrı olduğu fark edilince insan da kendi varlığının olmadığı ve bütünüyle Tanrı'dan ibaret olduğu bir bilinç durumuna ulaşır. Burada ben-sen gibi ikili ayrımlar kalmaz, sadece O olur yani insan fena durumu ile evrenin varlığını inkâr ettiği gibi kendi gerçekliğini de yok sayarak gerçeklikten kopar ve Tanrı'da yok olur.*¹⁹⁰⁴ Böyle bir yok oluşla insan dünya ve maddeden mutlak anlamda arındığı için ahlâklı davranmış olur. Yani ahlâk artık toplumsal ilişkiler için gerekli bir unsur olmaktan çıkıp, sadece Tanrı'ya ulaşma vasıtası haline gelir. Tanrı'ya ulaşanlar ahlâklı yaşamış olurlar ve meleklerden üstün hale gelirler. Nur seviyesine ulaşan bu insanlar ise Tanrı ile birleşir ve Mutlak Ruh'a kavuşarak, dünya nedeniyle Mutlak Ruh 'tan ayrı kalan ruh (insan) mutlak olur.

Sonuç

Gazâlî insanın zihinsel gelişim dönemlerine göre ahlâkı ele almıştır. O, Tanrı'nın insana ruhundan üflemesi ve insanın ruh sahibi olması dolayısıyla doğuştan bazı yetenekler ve

---

yalnızlık hikâyeleri dikkate alınmazsa o hiçbir zaman riyazet ve uzlet hayatını benimsememiş bir insandır. Şam'da uzlete girdim dediği dönemde bile sürekli ders çalışmış ve kitap yazmıştır.

1903 Gazâlî, *Eyyühel Veled*, 203-204.

1904 Aysel Tan, *Bir Dini Tecrübe Olarak'Tanrı ile birlik'Tecrübesinin Zihinsel Temelleri (Vahdet-i Vücut)*, Malatya:1.Uluslararası Beydağı Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi Tam Metin Kitabı, (2019):418-422.

potansiyeller ile doğduğunu iddia etmiştir. Buna genellikle fitrat diyen Gazâlî, insanın fitrattan getirdiği bazı ahlâki niteliklere sahip olduğunu ve iyilik/kötülük ayrımını buna göre yaptığını söyler. Fakat çevresi, anne-babası ve diğer faktörler insanın bu ahlâkları yapısını bozar ve insan kötüyü meyledebilir. Her insan kötülüğü iyiliğe çevirebilecek bir yönü vardır. Bunu çocukların gelişiminde görmek mümkündür. Çocuklarda doğal bir utanma duygusu vardır ve bu çocukların doğuştan getirdiği özelliklerinden biridir. Çocuk geliştikçe onda *nefs ortaya çıkar*. Nefsin bedenle ilgili yönü kastedildiğinde genellikle kötü bir anlama bürünmekte, ruhla ilgili yönü kastedilince ise iyi anlama gelmektedir. Çünkü nefsin iyi ve kötü yönü vardır ve kötü yön maddeyle yani bedenle ilgilidir. Çocuk ne kadar maddeye düşkün olursa o kadar kötülüğe eğilimli hale gelecektir. Çocuğa küçük yaştan itibaren hem bedeni hem de ruhu içine alan bir eğitim verilmelidir. Zararlı gıda ve kötü alışkanlıklardan uzak tutulmalı ve ruhî gelişimi için taklit seviyesinde de olsa dinî eğitim verilmelidir. Zaten bu dönemde çocuk dini ancak taklitle anne-babasından ve çevresinden öğrenir. Daha sonra çocuk temyiz (akıl) aşamasına ulaşır. Gazâlî çocuğun bu döneme yedi yaşından sonra ulaştığını söyler. Temyiz aşamasında çocuk artık kendisine neyin iyi/faydalı neyin kötü/zararlı olduğunu anlar. Bu dönemde nefis eğitimi ile birlikte aklî eğitime de önem verilmelidir. En iyi aklî eğitim ise felsefe ilimleri (fen, tıp, matematik... vs.) veya dinin aklî yorumunu yapan (kelam, fıkıh, tefsir. vb.) ilimler değildir. Bunlar çocuğun aklını karıştırır. O nedenle olabildiğince çocuğu bu ilimlerden uzak tutarak temel ilmihal bilgileriyle yetinmesi sağlanmalı, herhangi bir ilim dalında derinleşerek vakit kaybetmesine engel olunmalıdır. İlmihal bilgileriyle beraber ibadete yönlendirilmeli ve gün boyunca ibadet ve temel dini bilgiler (burada Gazâlî elbette kendi ihya kitabını kastetmektedir) okuyarak vaktini geçirmelidir. Bu şekilde çocuğun taklit dininden kurtularak hakiki dine ve kalp bilgisine ulaşması sağlanmalıdır. Verilecek dini eğitimin genel çerçevesini çizdiği *Bidâyetü'l Hidaye* kitabında Gazâlî, taklit dini olarak düşündüğü İslam'ın ve Hz.Peygamber'in bildirdiği farz ibadetleri Allah'a ulaşmak için yeterli görmediği için farz ibadetlerine nafil ibadetleri ekleyerek farz namazın on katı kadar günlük namaz kılınması, yılda bir ay tutulan Ramazan orucu yerine altı yedi kat fazla ve mümkünse bayram günleri hariç her gün oruç tutulması gerektiğini söyler. O, çocuğun her anının dua ve zikir ile geçmesi, dünyayı terk ederek asgari düzeyde dünyalık ihtiyacını karşılayarak sadece ahiret için çalışması gerektiğini söylemiştir. Yani nafileleri bir nevi farz ibadet gibi, hatta ondan daha önemli görmüş ve bu kadar ağır ibadet yüküne dayanamayanları ölüm, ahiret ve cehennem ile korkutmuştur (ya da bir nevi tehdit ederek inananları –kendi ifadesiyle– kırbaçlamıştır). Bu şekilde çocuk akıl yani temyiz aşamasından kalp aşamasına geçerek ilham alır ve hakikate ulaşmış ve güzel ahlâkı elde etmiş olur. Güzel ahlâk ise insanı, İslam'ın temel öğretisi olan ve dinin direği kabul edilen tevhitte (La ilahe illallah), *gnostik tasavvufun bir varlık felsefesi olarak ortaya koyduğu gerçek tevhide* (La mevcude illa hu) ulaştırır, insan; kendi varlığını yok edip (fena), Tanrı ile birleşerek (vuslat) gerçek kurtuluşa ermiş olur. Ahlâk sadece insanın Allah'a yönelik ibadet ve bireysel kurtuluşu için izlenen yol anlamına gelmiştir. Böylece ahlâkın toplumsal boyutu ve dünyevi ilişkileri tahsis eden

fonksiyonu ihmal edilerek sadece bireysel ve ahiret (Allah-insan) ilişkilerine has kılınmış ve ahlâkın anlamı daraltılmıştır.

Kaynakça

Albayrak Mevlüt, “Gazâlî'nin Ahlâk Felsefesi ve Filozofların Etkisi”, *İslamî Araştırmalar Dergisi*, c. 13, sy: 3-4, 2000.

Altuner İlyas, “Gazâlî'nin Felsefeye Yaklaşım Tarzı Üzerine Bir Soruşturma”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sy: 1, 2012.

Aydınli Yaşar, Gazâlî'nin İlim ve Düşünce Dünyası” *İslam Araştırmalar Dergisi*, cilt: 3, Sy: 3-4, 3, 2000.

Ayık Hasan, “Osmanlı Düşüncesinin Fikri Temeli Olarak Gazâlî'nin Etik Temelli Bilim Anlayışı”, Ankara:*Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 8-19 Mayıs 2014, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014.

Coşkun Ahmet, “Gazâlî'nin Ahlâk ve İktisat Görüşü”, Kayseri: *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1989.

Durak Nejdet, “Gazâlî'nin Erdem Anlayışı”, Isparta: *Süleyman Demirel Üniversitesi Uluslararası Modern Çağ ve Gazâlî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 2014.

Ebu Bekir er-Razi, *Felsefe Risaleleri*, (Çev. Mahmut Kaya), İstanbul:Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.

Erdem Hüsametdin, “Gazâlî'nin Akıl Bilgisi ve Değeri”, Ankara:*DİB Yayınları*, Vefatının 900. Yılı Anısına, Tarihsiz.

Gazâlî, *Abidler Yolu*, (Çev. İlyas Abdullah El-Nihai), İstanbul:Hisar Yayınları, 1972.

Gazâlî, *Dalaletten Hidayete*, (Çev. Ahmet Subhi Furat), İstanbul: Şamil Yayınları, 1972.

Gazâlî, *Devlet Başkanlarına Nasihatler*,(Çev. Osman Şekerci), İstanbul, Sinan Yayınları, 1995.

Gazâlî, *Dinde Kırk Esas*, (Çev. Hüseyin S. Erdoğan), İstanbul: Hisar Yayınları, 1990.

Gazâlî, *Hüccet-ül İslam Eyyühel Veled Tercümesi*, İstanbul:İhlas Vakfı Yayınları, 1980.

Gazâlî, *İhya-u Ulûmi'd-Dîn*, İstanbul: Hikmet Yayınları, Cilt: 3, 2003.

Gazâlî, *el-İktisad fi İtikad*, (Çev. İ. Agâh Çubukçu-Hüseyin Atay), Ankara, 1962.

Gazâlî. *Kimya-yı Saadet*, (Çev. Ali Arslan), İstanbul:Merve Yayınları, Tarihsiz.

Gazâlî, *el-Münkız mine'd-Dalâl*, Çev. H. Güngör. İstanbul: MEB Yayınları. 1990.

Gazâlî, *Mustasfa (İslam Hukukunun Kaynakları)*, (Çev. H.Yunus Apaydın), İstanbul:Klasik Yayınları, 2017.

Gazâlî, *Saadet Hazinesi*, Sadeleştiren: İ.Turgut Ulusoy, İstanbul:Hisar Yayınları,1973.

Göztepe Yüksel, “Gazâlî ve Öncesi Bazı Sufilerin Akla Eleştirel Bakışı”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 19, 2007.

Koca Özgür, “Gazâlî'nin İlmî Mirası Üzerine Düşünceler”, *Muhafazakâr Düşünce (The Journal of Conservative Thought)*, Sayı: 44, 2015.

Korkmazgöz Rıza, “Gazâlî'de Hüsün-Kubuh Meselesi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 39, 2015.

Oruç Cemil, “Gazâlî’de Ahlâki Değerler Eğitimi” Ankara:TYB Akademi, Yıl: 1, Sayı: 1, 2011.

Şahin Naim, “Gazâlî’de Etik-Estetik İlişkisi”, *Diyanet İlmî Dergi*, cilt: 47, sayı: 3.

Tan Aysel, “Dindarlığı Besleyen Klasik Bir Kaynak: Gazâlî’nin Bidayet’ül Hidaye Kitabı”, *Diyarbakır:5. Atlas International Congress on Social Sciences Proceeding Book*, 2020.

Tan Aysel, “Tanrı’nın Varlığına Delil Olarak İleri Sürülen Dini Tecrübe Delilinde Mistik Tecrübelerin Yeri”, *Diyaletolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:22, 2019.

Tan Aysel, “Bir Dini Tecrübe Olarak Tanrı ile birlik Tecrübesinin Zihinsel Temelleri (Vahdet-i Vücut)”, *Malatya:1.Uluslararası Beydağı Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi Tam Metin Kitabı*, 2019.

Tekin Mustafa, “Gazâlî’de Aklın Nass Bağlamında Eleştirisi”, Ankara:*Diyanet İlmî Dergi*, Cilt:47, sayı: 3, Tarihsiz.

İnternet Kaynakları

You Tube, Ömer Türker, *Gazali: Kuşku, Yöntem ve Eleştiri*, Erişim Tarihi: 30 Ağustos 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=UyPMFPYPUAE&t=49s>